

irodalmi napok

SZAJBÉLY MIHÁLY

Az irodalmi kritika helyzete a 19. században

A 18. század végén, amikor a szépirodalom önálló területként különült el az írásbeliségen belül, és ahogyan Kármán József fogalmazott, „A' Versek', és Versetskék' Özöne elborította Hazánkat”,¹ nagyon határozott vélemény alakult ki a kritika megteremtésének szükségességéről. Kazinczy például arról beszélt a kassai *Magyar Museum* bevezetőjében, hogy a tökéletesség eléréséhez nem elegendő a könyvek számának szaporítása. Szükséges az is, hogy „egy néhány Hazája szeretettől meghíletett barát egyűvé áll, s félre tévén minden részre hajlást, sőt nem gondolván azzal a nehézteléssel is, mellyet ítéleteink egyenes kimondása maga után vonszani szokott, a közrebocsátott munkákat a Critica szövetnekével megvizsgálja, azt a mi benne dicséretet érdemel, megdicséri, a mi távoztatni való, kimutatja, s e szerint Hazafi társait a SZÉPnek és RÚTnak, az IGAZnak és NEM IGAZnak, a TÖKÉLETESnek és HIBÁSnak megkülömböztetésére s eleven érzésére vezérli”.²

Az viszont, hogy a kritikusnak milyen szempontok szerint kell elkülönítenie a jót a rossztól, nem vált reflexió tárgyává: az igazság pálcájának birtoklása magától értetődő volt. Magától értetődő volt az is, hogy a biztos ítéletű kritikus egyszerre fegyvertársa az írónak és a közönségnek. Az író érdeke, hogy munkái világosan elkülönüljenek a dilettánsok alkotásaitól, a közönség érdeke pedig az, hogy idején ne kelljen dilettánsok műveire pazarolnia.

Ideális állapot, de sohasem jutott el a megvalósulásig.

Jó száz évvel később, 1913-ban Schöpflin Aladár a következő mondatokkal indította a *Nyugat*-ban a magyar kritika 19. századi történetére visszapillantó tanulmányainak³ egyikét: „Az igazi irodalmi kritika szükségletét a nagyon fejlett irodalmi élet szokta megteremteni, mint ahogy a fejlett gazdasági élet teremti meg és fejleszti ki a termelő és fogyasztó közötti közvetítő gazdasági szervek szükségét. Sok jó író és nagyon sok intelligens olvasó, gazdag termelés, mely szükségessé teszi a termékek érték szerinti osztályozását s a fogyasztók különböző rétegei közötti szétosztását, élénk kereslet, mely öntudatosan érzi, hogy mire van szüksége, s öntudatosan akarja élvezni a produkció nyújtotta lehetőségeket – mind a kettő megkívánja, hogy mielőtt a termék a fogyasztóhoz jut, elláttassék a megfelelő értékjelzésekkel, s megadassanak azok a szempontok, amelyek szerint élvezni lehet.”⁴

A Debreceni Irodalmi Napok 2013. november 7-én tartott, *Kritikai életünk* című tanácskozásának szerkesztett szövegei.

Idézett soraiban Schöplin a jó száz évvel korábbi nézeteket fogadja el kiindulópontként. Nem kételkedik abban, hogy a kritikus meg tudja állapítani a művek értékét, és nem kételkedik abban sem, hogy tevékenysége olvasó és szerző számára egyaránt hasznos. Új azonban az indoklás. Az irodalmi alkotásokat árunak tekinti, termelőről és fogyasztóról beszél, s miután a gazdasági élet terén szükség van a profi közvetítőkre, nem férhet kétség a kritikusok munkájának nélkülözhetlenségéhez sem. Annak pedig, hogy a könyvek termelésének és fogyasztásának e rendszere nálunk még nem alakult ki, a hazai irodalmi élet fejletlenségében látja az okát. Elismétli tehát a megkésett magyar fejlődésről szóló sztereotípiát, mellyel ugyanakkor reményt ad, hogy az ideális állapot mégiscsak beköszönthet egyszer.

Interpretációja szerint azonban a magyar irodalmi kritika története a 19. század során nem fejlődés-, hanem hanyatlástörténet. A század eleje óta egymást követő nemzedékeknek már volt egy-egy kritikusuk (Kölcsey, Bajza, Gyulai), igaz, velük szemben „nem állott csak valamennyire is egyenrangú kritikusi tehetség”.⁵ A század utolsó harmada viszont, ahelyett hogy az egymással egyenrangú kritikusi egyéniségek pluralizmusát teremtette volna meg, a tömegsajtó korát hozta el, amikor a bírálatot a szépirodalommal együtt „csaknem abszorbeálta a mindjobban terjeszkedő hírnap”.⁶ Nagy egyéniségek helyett sok névtelen újságíró-recenzens, az ő kezeik közül kikerült bírálat pedig „teljesen irreleváns volt, távol eső minden irodalmi szemponttól.”⁷ A magyar irodalmi kritika tehát visszafejlődött, mielőtt teljesen kifejlődhetett volna, így Schöplin véleménye szerint a 20. század elején az elődök által elmulasztottak sürgős pótlása volt napirenden.

Beleolvassa a 19. század utolsó évtizedeinek irodalmába, azt tapasztaljuk, hogy Schöplin megállapításai nem újak. Nagyon különböző helyeken megszólaló, nagyon különböző szerzők értettek egyet abban, hogy a kritika helyzete botrányos, egymással sokszor vitába keveredve reflektáltak rá, és a kialakult állapotért ők is leginkább a hírlapokat tették felelőssé. De tapasztaljuk azt is, hogy a reflexiók sok esetben kifinomultabbak annál, semhogy a problémák gyökerét a megkésett magyar fejlődésben látták volna. Igyekeztek végiggondolni, hogy mi minden következik az irodalom közönségének és közvetítő médiumainak az átalakulásából, nem egyszerűen a kritikát hiányolták, hanem a minőségi kritikát. Néhányan pedig elgondolkodtak azon a Schöplin idézett tanulmányaiban reflektálatlanul hagyott kérdésem is, hogy milyen szempontok szerint juthat olyan eredményre a kritikus, amely a közönséget valóban orientálni képes.

A hol kapcsolódó, hol vitahelyzetbe kerülő, hol pedig párhuzamos gondolatmenetek tehát cáfolni látszanak azt, hogy „ennek a kornak egyáltalán nem volt kritikája”.⁸ Közöttük tallózva az irodalom közönségére, médiumaira és a kritika ítélezési szempontjaira vonatkozó 19. század végi reflexiókat szeretném néhány példán keresztül felvillantani.

1. Az irodalom közönsége

Kazinczy a 18. század végén még abban a tudatban fogalmazhatta a *Magyar Múzeum* előszavát, hogy aki írni-olvasni tud, az magasan művelt ember. A korábbi évszázadok alfabetizáltjai (nem voltak sokan) mindig „tudósok” lettek, így a felvi-

lágosodás korának teoretikusai magától értetődő természetességgel indulhattak ki abból, hogy az írni-olvasni tudás terjedése automatikusan a magas műveltség általánossá válásával jár együtt. Az első zavart ebben az idilli elképzelésben a rendelkezésre álló olvasmányanyag gyors bővülése és heterogénné válása okozta. A problémát a kritika megszületésével vélték orvosolhatónak, mely kellő védelmet biztosít az alapvetően jó szándékú, művelődni vágyó, de még nem eléggé képzett olvasó számára, és persze orientálja a szintén jó szándékú, megtévedt szerzőt.

Már a reformkorra kiderült azonban, az 1849-et követő években pedig végképp világossá vált, hogy az új olvasók többsége nem reflektált befogadó, hanem érzelmi és kíváncsisága által vezérelt egyszerű ember, aki elsősorban szórakozást keres. Kiderült az is, hogy a könyv- és lapkiadás, mely az olvasás alapműveltségé válásával párhuzamosan lett jól jövedelmező üzlet, a magasabb szempontok iránti érzéketlenséggel elégíti ki ezt az igényeket. A szerzők pedig, ha tolluk után akartak (voltak kénytelenek) megélni, magasztos célok szolgálata helyett kiszolgálták őket.⁹

Az új helyzetre, amelyet a reformkorban a divatlapok elszaporodása és közönségikere tett először világossá, a Bajza-Toldy-Vörösmarty triász az *Athenaeum* és melléklapja, a *Figyelmező* életre hívásával válaszolt, mely a divatlapok formátumához és megjelenési gyakoriságához tudatosan alkalmazkodva hozta létre a főlapban a komoly tudás enciklopédikus közlönyét, a melléklapban pedig a kritika elkülönült fórumát. Jól érzékelhető tehát a megtévedt olvasó jó útra terelésének szándéka, az *utile et dulce* régi elvének mediális szintre emelt újragondolásával. A későbbiekben azonban a magas irodalom komoly fórumai inkább csak a közönséget kiszolgáló szerzőket-kiadókat illették szemrehányásokkal, de a közönség átférfalásával alig kísérleteztek. Erdélyi János *Szépirodalmi Szemle* című lapjának álláspontját Jókai nem kis szarkazmussal kommentálta a következőképpen: „a Szemle személyei azt tartják: hogy ők nem akarnak extensív csak intenzív hatást gyakorolni (persze, akármilyet) s hogy nekik *nem kell közönség*... A közönség is *ilyenforma* véleménnyel van a Szépirodalmi Szemle felől”.¹⁰ De nem kellett a közönségnek Pákh és Gyulai *Szépirodalmi Lapokja*, Arany *Figyelője*, Riedl Szende *Kritikai Lapokja* sem.

A kiegyezés után, az Eötvös-féle népiskolai törvénynek köszönhetően felgyorsuló alfabetizáció időszakában mindez különösen fájdalmassá vált. Míg a felvilágosodás korában az olvasók hiányára panaszkodtak, addig most azzal kellett szembenézni, hogy hiányzik az a „nagy, irodalmi műveltségű s *gazdag* közönség, mely a napi szükségletre való újság mellett szépirodalmi újságot, folyóiratot tartson, könyveket vásároljon”.¹¹ Nem az olvasókat hiányolták tehát, hanem a könyvvelvőket. Időnként nagyon keserű sorokat írtak le, de Schöpflinhez hasonlóan úgy vélték, hogy az állapot átmeneti. A változás időpontját hol a messze jövőbe tolták („a fiatalabb írónemzedék megöregszik, mire meglesz ez a közönség.”),¹² hol máris felfedezték annak első jeleit. A *Magyar Kritika* című, frissen indult hetilap *Rz* monogram mögé rejtőző szerzője (valószínűleg Roboz István) a közönségigény változásának tulajdonította, hogy az ország egyik legnagyobb kiadója, a Franklin-Társulat újra közrebocsátotta Jósika és Kemény regényeit. „Vegyétek észre az újságot »kedvelt és vasárnapi tárczaírói«, hogy a közönség eszmélni kezd és csömörlé-

sig unja a szerzte-szét szálló szappanbuborékokat”.¹³ A kritika képtelen az elszabadult irodalmi élet megzabolázására, de amelyik házban Kemény megjelenik, onnan eltűnnek a finom papírra nyomtatott tárcatörténetek, hiszen „ki hagyna szobájában hitvány olajat pislogni, ha besüt hozzá [...] az életfakasztó, isteni napsugár!”¹⁴ Két héttel később pedig elégedetten állapítja meg,¹⁵ hogy a *Pesti Napló* vezércikke hasonló jelentőséget tulajdonít Jósika és Kemény újfent való megjelentetésének.

De miért nem volt képes a kritika klasszikus szerepének, az írók és olvasók orientálásának a betöltésére?

Az okot annakidején, életkortól és pozíciótól függetlenül – Gyulai Páltól a *Magyar Kritika* című lapot irányító, fiatal Benedek Elekig –, szinte mindenki az irodalom mediális struktúrájának átalakulásában látta.

2. Az irodalom médiumai

A kiegyezés utáni évtizedek a tömegsajtó létrejöttének időszaka Magyarországon, és ez egészen új mediális környezetet jelentett mind az irodalom, mind az irodalomkritika számára. Világossá vált, hogy „lefelé” mindenki olvas, „felfelé” azonban nem: a napilapokat az exkluzív könyvek és folyóiratok közönsége is a kezébe veszi, a tömegolvasók azonban csak napilapokat és az egyéb könnyű olvasmányokat forgatják. A hírlapok pedig, amelyek a tömegek olvasási igényei átalakításának egyedüli eszközei lehetnének, nem nevelik, hanem kiszolgálják a közönséget, s ennek megfelelően működtetik irodalomkritikai rovatukat. „Egy-egy jóbarát néha ír a jóbarát könyvéről, máskülönben pedig az a szokás, hogy a könyvkiadó vagy magával a szerzővel, vagy valaki mással irat egy rövid ismertetést és dicséretet, s aztán azt kinyomatva elküldi a lapoknak, amelyek ezt a kritikát ismét lenyomatják – ha éppen helyük van rá.”¹⁶ – fogalmazott egy Szabó László nevű fővárosi újságíró a *Szegedi Napló*-ban, a vidéki olvasók okulására, akik járatlanok a zsurnalisztika titkaiban és „még mindig hisznek a nyomtatott betűben.”¹⁷

A napi sajtó persze keletkezése idején még nem kiszolgálni, hanem informálni akarta az olvasót, esetenként közvetíteni, esetenként alakítani a közvéleményt. Igaz ez a kritikai rovat vonatkozásában is, amelynek történetét Benedek Elek vázolta a londoni *Times* frissen létrejött kritikai mellékletéről („Literature”) hírt adó írásában.¹⁸ Úgy látta, hogy a napi sajtó Magyarországon az utóbbi tíz évben tőkeerős vállalkozássá vált: „a Budapesti Hírlap az udvari szobácskából két utcára néző palotába költözött.” De amilyen arányban nőtt az újságok terjedelme, olyan arányban szorult ki oldalairól az irodalmi kritika, „helyet adván a kiadók által nagy gonddal megszerkesztett reklámoknak.”¹⁹ Gyulai és Beöthy alaposságával a napilapkritikák a kezdeti időszakban sem dicsekedhettek, mégis tájékoztatták a közönséget és az írókat figyelmessé tették hibáikra – ma viszont „a kiadók írják meg kiadványaik ismertetését”, és ezeket az émelygős reklámokat közlik a lapok.

És a következmény?

Mind jeles írók vagyunk – Benedek Elek három évvel korábban megjelent, erősen szarkasztikus hangvételű írásának címét idézve.²⁰

Ő és fiatal társai az 1897 őszen létrehozott *Magyar Kritika* című lappal az igazi kritika fórumát szerették volna megteremteni. Abban a hitükben, hogy kísérletük

időszerű, megerősítette őket a londoni *Times* kritikai mellékletének létrejötte. Az angol kezdeményezést üdvözlő írásból azonban a hazai vállalkozás fel nem oldott paradoxona is kiolvasható. Itt Benedek Elek arról beszél, hogy a magyar irodalomnak is szüksége van a kritikára, s úgy tűnik, mintha a lap életre hívásával valódi tömegnyomásnak tettek volna eleget. A befejező passzusból viszont kiderül: ezer olvasónál többre eleve nem számítottak. Két héttel később, a londoni vállalkozás első számát ismertető cikkben pedig már az áll, hogy Magyarországon „az író kényelmetlennek, feleslegesnek tartja a kritikát, mely oda tolakodik a szerző és az olvasó közé.”²¹ Akkor most szüksége van a magyar irodalomnak (írónak, olvasónak) a kritikára vagy sem? E kérdés egymásnak homlokegyenest ellentétes megválaszolása rövid időn és ugyanazon orgánumon belül a helyzet bonyolultságára, a tisztánlátás hiányára utal.

De utalnak erre más jelek is.

Egyebek mellett az a tartózkodás, amelyet a *Magyar Kritika* megjelenése tudós körökben kiváltott. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* recenzense a részletekbe menő programot hiányolta az első szám elejéről,²² és ugyanezt tette szövére Heinrich Gusztáv is az *Egyetemes Philológiai Közönyben*: „Programja igen egyszerű: eddig-él nem volt magyar kritika, ezentúl leszen »Magyar Kritika«.”²³ Ő ráadásul a program hiánya mögött zsurnalisztikai felületességet látott. Éppen azt vetette tehát a lap szerkesztőinek a szemére, amellyel szemben azok alternatívát szerettek volna kínálni. Benedek Elek természetesen tiltakozott.²⁴ Kevésbé érdekes, hogy melyiküknek volt igaza. Fontosabb, hogy a vád megfogalmazódott, e tény ugyanis a valódi bírálat kritériumainak tisztázatlanságát teszi nyilvánvalóvá.

Nem nehéz felfedni a zavar további jeleit sem.

1900 őszén Riedl Frigyes kritikát jelentetett meg a *Budapesti Szemlében* Ferenczy Józsefnek a spanyol művészetről szóló könyvéről.²⁵ Írása, melyet *rs* szignóval jelzett, eleve negatív hangvételű volt, Gyulai azonban néhány betoldott mondattal még erőteljesebbé tette a bírálatot. Botrány abból kerekedett, hogy Ferenczy feltehetően kérdőre vonta Riedlt, aki azzal védekezett, hogy az igazán negatív mondatokat Gyulai toldotta be az írásba, anélkül, hogy a szóban forgó könyvet olvasta és betoldásairól Riedlt értesítette volna. Ferenczy az eljárást nyílt levélben leplezte le a *Budapest Naplóban*. Gyulai válaszában elismerte, hogy az inkriminált könyvet valóban nem olvasta. Azzal védekezett, hogy a névtelen bírálatokért nem csupán annak szerzője, hanem a szerkesztő is felelős – márpedig őt a Riedl által idézett részletek tökéletesen meggyőzték arról, hogy Ferenczy munkája „sem nem elég komoly, sem nem elég tudományos”, szükségesnek tartotta tehát levonni azt a következtetést, amelyet a bíráló levonni nem akart, vagy nem mert. Végül felajánlotta, hogy amennyiben Riedl mégis lát értéket a könyvben, álláspontját szabadon kifejezheti a *Budapesti Szemlében*.²⁶

A zavarra, amelyet Gyulai eljárása okozott, a *Budapesti Napló* szerkesztőségi kommentárjából következtethetünk: „A nyilatkozat beismerő, sőt az utolsó passzus gavalléros. Nincs is semmi megjegyzésünk e nyilvánosan lefolyt polémiára. Csak azt sóhajtjuk el, hogy mit csináljon a többi kritikus, ha a Gyulai Pálok el sem olvastak könyvekről írnak kritizáló sorokat! És mi bizalmunk lehet az Akadémia komolyképű Szemléjében, ha ott ilyesmi megeshetik?”²⁷ A szerepek itt kétségtelenül –

és bizonyára sokakat meghökkentő módon – felcserélődtek: a felületessége és lelkiismeretlensége miatt annyiszor megrótt hírlap hányt felületességet és lelkiismeretlenséget a gondos és lelkiismeretes munka őreként ismert Gyulai Pál szemére.

Másként utal a kialakult helyzet bonyolult voltára a következő példa.

A zsurnalisztika káros hatása felett szinte teljes volt az egyetértés, maguk a zsurnaliszták is panaszkodtak, az anyagi kényszert emlegették, mely valódi teremtető munka helyett egyik napról a másikra szóló robotra kényszeríti őket. Mégis, amikor Pulszky Ferenc a *Harmónia* című lapban a napi sajtó kritikaírói habitusát a korábban idézett szerzőkkel összezsengő mondatokkal jellemezte,²⁸ váratlanul vitapartnerre akadt. Méghozzá nem is valami ugrifüles újságíróra, hanem a közismerten napilap- és tárcaellenes Gyulai Pál soraira a tekintélyes *Budapesti Szemlé*-ben. „Ha összevesszük mind azon behatóbb bírálatokat, a melyek évenként a lapok tárcaíráiban és a folyóiratokban szétszórva megjelennek, mennyiségre jóval felülmúlják a Athenaeum-korabelieket, sőt sokszor minőségre is versenyeznek velük.”²⁹ Persze ezt a megállapítást nem annyira a lapok iránti rokonszenv, mint a Pulszky iránti ellenszenv szülte, s Gyulai sietett is hozzátenni, hogy idézett mondatával nem akarja „se szépíteni fogvatkozásainkat, se tagadni némely vádak igazságát.”³⁰ Érdekesebb az, hogy a személyes ellenszenv ezúttal valami egyébként zavaró, nehezen értelmezhető és inkább elhallgatott igazság kimondásához segítette hozzá: a napi sajtó nem csupán kis színesek és reklámok, hanem időtálló értékek létrejöttének fóruma is lehet.

E képbe nem illő és zavarba ejtő ténynek időnként mások is hangot adtak.

Császár Elemér például éppen Gyulainak a tárcaelbeszélésekre vonatkozó, a Kisfaludy-Társaság elnöki székéből elmondott bírálatára³¹ hivatkozva állapítja meg, hogy Thury Zoltán kötete „afféle tárcaelbeszélések” gyűjteménye. Egy pillanatra úgy tűnik, ezzel pálcát is tört fölötte. A folytatásban azonban, alig lepezve sajtó meglepetését, kénytelen szembefordulni a megnevezésben rejlő látens értékítélettel. Thury apró történetei ugyanis nem budoár históriák, „hanem mindegyik, az elsőtől az utolsóig, egy-egy részlet abból a nagy küzdelemből, melyet a szegény ember a létért, az egzisztenciáért folytat.”³² A szokatlan téma által kivívott dicséret pedig már annak kimondatlan elismerésére utal, hogy a napilap médiuma nemcsak árthat az irodalomnak, hanem a rövid formában rejlő sajátos lehetőségek felismeréséhez is hozzásegíthet – írókat és kritikusokat egyaránt.

3. A kritikus ítélkezésének szempontjai

Ahhoz, hogy Császár felismerhesse Thury rövidtörténeteinek értékét, el kellett szakadnia a kortársai által szinte általánosan elfogadott, a tárcaelbeszélést ab ovo értéktelennek deklaráló kritikusi paneltől. Az irodalom mediális környezetének átalakulása magával hozta az öröklött kritikai szempontok teherbírásával való szembenézés kényszerét.

Hogyan különíthető el a jó a rossztól?

Amikor Kazinczy a *Magyar Museum* előszavát fogalmazta, a kérdés még nem tűnt felette bonyolultnak. A klasszicizmus jegyében született poétikák pontos elvárásokat tartalmaztak, az elvárásokat valamennyi ismert költői forma esetében konk-

retizálták, az iskolai poétikák pedig mindezt tanítható és tanulható szabályrendszerre egyszerűsítették. Az örökéletűnek szánt szabályok érvényességét azonban már a neoklasszicizmus is megkérdőjelezte, a romantika pedig végképpen tarthatatlanná tette. A zseni egyszeri és megismételhetetlen, égi ihletnek köszönhetően létrejött alkotásait nem lehetett többé készen kapott szabályokhoz mérni. Eljött a permanens keresés időszaka: a kritika 19. századi története voltaképpen az adekvát mércék fellelésének és alkalmazásának, az alkalmasnak vélt mércék alkalmatlanná válásának a története.

A napi sajtó által meghatározott mediális viszonyok közepette a megszólalók többségét azonban nem a kritika szempontjainak *milyensége*, hanem a kritika *hiánya* foglalkoztatta. Schöpflin 1913-ban az ő álláspontjukat visszhangozta – reflektálatlanul hagyva azt a paradoxont, hogy a kritikát hiányoló írások mindjárt hozzá is járultak a szóvá tett hiány felszámolásához. Mégis akadt néhány szerző, aki elgondolkodott: milyen elvek és szempontok mentén jöhet létre a valóban mértékadó kritika? Amiben valamennyien egyetértettek, az a normák mechanikus alkalmazásának és számon kérésének az elutasítása volt.

A sablonok kifigurázásától jutott el a megértő kritika gyakorlati alkalmazásáig Mikszáth egyik 1884-ben megjelent írásában,³³ a normatív kritikával való szembefordulás jelentette a kiindulópontot Komjáthy Jenő számára 1887-ben született *Kritikai szempontok* című töredékében,³⁴ és a kész szabályokat számon kérő kritika elítélése adott alkalmat Alexander Bernátnak a *descriptiv kritika* elveinek vázolására. „Aki nem a szabályok szemüvegén át nézi az irodalmat, hanem a saját szemével lát, a maga szívével érez, az, ha már számot akar adni élvezetéről, mindegyelőtt az író tehetségét, gondolatait, érzelmeit, személyiségét vizsgálja, mint a természettudós, aki a növényt nem bírálja, hanem leírja.”³⁵

A descriptio Alexander szerint természetesen nem *helyettesíti*, hanem *megelőzi* a tulajdonképpeni bírálatot, mely a mű által érzékelhetővé tett, többé vagy kevésbé meglévő lehetőségek ideájához méri a megvalósítást.

Alexander Bernát gondolatai a szakirodalomban korábban sem voltak ismeretlenek. Már Komlós Aladár foglalkozott velük a magyar irodalmi kritika történetéről írott, 1966-ban megjelent könyvében.³⁶ Alexander nézetei ugyanis kiváltották Gyulai Pál rosszállását, vita is kibontakozott közöttük,³⁷ s nyilván ez terelte rá a fejlődéstörténetben gondolkodó, Gyulai ellenzékét rekonstruálni igyekvő Komlós figyelmét. Nem foglalkozott viszont három évvel később publikált, *Irodalmi bajok*³⁸ című írásával, mely a descriptiv kritika elveit tágabb kontextusba helyezte.

A gondolatmenet alapvetően tér el a korban szokásos kritikai diskurzustól. Felhagy a közönség és a tömegsajtó szapulásával, figyelmét az írókra irányítja. Az új viszonyokhoz való alkalmazkodás szükségességére hívja fel a figyelmüket, melyek végre normális állapotokat teremtettek az irodalom számára: nem kell többé magára hagyatva a nemzet sorskérdéseivel foglalkozni. „Egy átmeneti korszak keletkezett, melyben az irodalom új kapcsolatot keresett a közönséggel, azt a tisztán irodalmi kapcsolatot, mely az irodalmi normális helyzetnek felel meg, midőn az irodalom csak irodalom, nem állam- és nemzetséggalkotó nagy erő, úgy értem, nem egyéb módon az, mint amily mértékben ez a nagy feladat őt is megilleti, az iskolával, a társadalmi és politikai intézményekkel egyetemben.”³⁹

Az írók panaszainak hátterében az áll, hogy ehhez az egészséges, ám szokatlan helyzethez még nem sikerült adaptálódniuk. Az irodalom keresi közönségét, a közönség keresi irodalmát, nem mindig találkoznak össze, de ezért nem a közönség a hibás. „A közönséget egyáltalán kár bántani. A közönség nem testület, nem erkölcsi személyiség, az egyénekből áll, kiket egyenkint meg kell hódítani. Közönségünk nem rosszabb más közönségeknél, ha van hiba, az irodalomban, az írókban, a ferde helyzetben kell keresnünk.”⁴⁰

Kora irodalmából leginkább a realizmust hiányolja, mely alatt a hazai élet megfigyelését, valóságának ábrázolását érti, és ennek kapcsán újragondolja a hírlapokhoz való vonzódás okait is. „Amely irodalomban a nemzet nem ismer saját képére, attól elpártol. Hazafiságból lehet vásárolni könyveket, de olvasni a magunk gyönyörűségére akarjuk őket. Miért virágozik hírlapirodalmunk s hódítja el az irodalomtól azokat is, kik hosszabb lélegzetű munkák teremtésére is képesek volnának? Nemcsak azért, mert a hírlapok olvasása életszükségletté vált, hanem mert a hírlap közelebb férközött hozzánk, megérthetjük, szóba állhatunk vele. Az irodalomnak a közönséget [...] föl kell emelnie [...], de ezt csak úgy érheti el, ha azon egy talajon áll vele.”⁴¹

A descriptiv kritika követelménye ebben a kontextusban az életszerű kritika követelményeként jelenik meg: holt szabályok ismételtetésével senkit sem lehet közelebb hozni az irodalomhoz.

E ponton most befejezem. Azt a kérdést, hogy a modernizáció 19. század végi állapotában lehet-e még „a” közönségről beszélni, hogy a modernizációval elkerülhetetlenül együtt járó multiplikáció időszakában nem válik-e automatikusan utópisztikusá minden olyan gondolatmenet, amelynek kiindulópontja tárgyának egységként való előfeltételezése, szándékosan nem teszem fel. Előadásom kiindulópontjára visszautalva inkább azt hangsúlyozom, hogy a 19. század utolsó évtizedeinek mégiscsak volt kritikája. A magyar irodalom szövegkánonja azonban e tényről mindmáig alig vett tudomást. Művelői többnyire ismeretlenek, munkáik még az ismertebb nevek esetében is jórészt korabeli lapok töredező hasábjain, karcos mikrofilmtekercseken lappanganak. Feltárásuk és a szövegkánonba való visszavezetésük a magyar irodalomtörténet-írás nagy adósága.

JEGYZETEK

1. *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen, 1999, 308.
2. Kazinczy Ferenc, *Előbeszéd a Kassai Muzéumban* = Batsányi János, *Összes művei II., Prózai művek.*, *Első kötet*, s.a.r. Keresztury Dezső és Tarnai Andor, Bp., Akadémiai 1960, 442.
3. *Tegnapai problémák*, ill. *A magyar kritika = Schöpflin Aladár: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., bev. Komlós Aladár, Bp., Szépirodalmi, 1976, 100–106, ill. 106–112.
4. *A magyar kritika*, 106.
5. Uo., 107.
6. Uo., 108.
7. *Tegnapai problémák*, 103.
8. Uo., 103.
9. Részletesebben lásd: Szajbély Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 11–122.

10. Jókai Mór, *Összes Művei. Cikkek és beszédek. I.* (1847. január 2. – 1848. március 12.), S.a.r. Szerkes László, Bp., Akadémiai, 1965, 76.
11. K., *Irodalmi rablógazdaság* = *Magyar Kritika*, 1897. december 1., 77–78.
12. Uo, 78.
13. Rz., *Kemény és Jósika* = *Magyar Kritika*, 1998. febr. 1., 149.
14. Uo, 149.
15. *Egy vezércikkről* = *Magyar Kritika*, 1898. febr. 15., 178.
16. Idézi: *Leleplezések* = *Magyar Kritika*, 1898. április 15., 240. Ugyanezt a gyakorlatot megerősíti a *Szegény Előszó!* = *Magyar Kritika*, 1898. máj. 15., 272–273.
17. Uo, 240.
18. *Irodalmi távirat* = *Magyar Kritika*, 1897. nov. 1., 41–42.
19. Uo, 41.
20. B. E., *Mind jeles írók vagyunk* = *Fővárosi Lapok*, 1894. febr. 14., 1–2.
21. *Literature* = *Magyar Kritika*, 1897. nov. 15., 74–75.
22. I.M.Gy. [Ifj. Metrovics Gyula?], *Magyar Kritika* = ItK, 1898, 245–247.
23. H. [Heineich Gusztáv], *Magyar Kritika* = EphK, 1897, 953.
24. (B.E.) [Benedek Elek], *Heinrich Gusztáv, a jóakarató* = *Magyar Kritika*, 1897. dec. 15., 111–112.
25. Rs., *Ferenczi [!] József, A szépművészetek Spanyolországban és Murillo* = *Budapesti Szemle*, 1900, 286. szám, 150–153.
26. Gyulai Pál, *Válasz Riedl Frigyesnek* = *Uő, Bírálótok, cikkek, tanulmányok*, s.a.r., jegyz. Bisztray Gyula és Komlós Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 211.
27. Uo, 211.
28. „A kiadó beküldi kiadványait a lapoknak, melyek a szívességet azzal szokták nyugtázni, hogy tüstént tárczát adnak róla; minél előbb, nehogy más hirtel megelőzze őket. A munkatárs tehát gyorsan átlapozza a művet, megdicséri felületesen, pontosan lemásolja legérdekesebb részét és – tovább adja a könyvet [...], mely nem marad ugyan olvasatlanul, de a *beható bíráló* rendszeren elmarad.” Idézi: Ferenczy József, *Kisfaludy Károly és Munkái. Írta Bánóczy József* = EphK, 1884, 330.
29. Gyulai Pál, Pulszky Ferenc és a kritika = *Uő, Bírálótok (1861–1903)*, Bp., Franklin-Társulat, 1912, 280.
30. Uo, 281.
31. Gyulai Pál, *A tárczaelbeszélésekről* = *Budapesti Szemle*, 1898, 255. szám, 443–448.
32. Császár Elemér, *Ulrich főhadnagy és egyéb történetek* = *Politikai Hetiszemle*, 1898. július 10., 11.
33. Mikszáth Kálmán, *Hogyan kell száz aranyat nyerni (Elmélkedések Sziklay könyve fölött)* = *Uő, Összes művei, 68. kötet. Cikkek és karcolatok, 18. kötet*, Bp., Akadémiai, 1973, 25–29.
34. Komjáthy Jenő, *Kritikai szempontok* = *Uő, Vers és próza. Összegyűjtött művek*, vál., s.a.r., bev., jegyz. Rába György, Bp., Szépirodalmi 1989, 456–501.
35. Alexander Bernát, *Dóczi Lajosról* = *A Hét*, 1890. június 1., 342.
36. Komlós Aladár, *Gyulaitól a marxista kritikáig (A magyar irodalmi kritika hét évtizede)*, Bp., Akadémiai, 1966, 93–96.
37. -i. [Gyulai Pál], *Descriptiv kritika* = *Budapesti Szemle*, 1890, 160.; Alexander Bernát, *Descriptiv kritika*, uo, 478–480.; *Gyulai rövid válasza*, uo, 480.
38. Alexander Bernát, *Irodalmi bajok* = *A Hét*, 1893. jan. 5., 11–13.
39. Uo, 11.
40. Uo, 11–12.
41. Uo, 12.